

QARAQALPAQSTANDA MUZIKA MÁDENIYATINIŇ QÁLIPLESIW BASQISHLARI

Tilewmuratov Turdimurat Elmuratovich

NMPI, 2-kurs magistranti

turdimurat.tilewmuratov@bk.ru

ANNOTACIYA

Biz, bul maqalamızda jámiyetlik sananıń bir túri esaplangan kórkem ónerdiń muzika baǵdarınıń Qaraqalpaqstanda mádeniyat kórinisi retinde payda bolıw hám qalıplesiw basqışları haqqında sóz ettik. Bunda muzika mádeniyatına baylanıslı teoriyalıq ádebiyatlardaǵı ilimpazlardıń pikirleri ilimiy tiykar retinde xızmet etti.

Gilt sózler: kórkem óner, qosıq, muzika, kompozitor, nama.

FORMATION STAGES OF MUSIC CULTURE IN KARAKALPAKSTAN

ABSTRACT

We talked about the emergence and formation stages of the musical field of art, which is considered a type of social consciousness, as a form of culture in Karakalpakstan in this article. In this, scientists' opinions in the theoretical literature related to music culture served as a scientific basis.

Keywords: art, song, music, composer, melody.

Qosıq – dúnyadaǵı barlıq qalıqlardıń awızeki ádebiyatında eń áyyemgi janlardıń biri esaplanadı. Hár bir xalıq xalıq qosıqları dúnyadaǵı barlıq xalıqlardıń tvorchestvosında bolǵanı menen, hár bir xalıqtıń xalıq poeziyasınıń janları óziniń bir-birine uqsamaytuǵın ózgesheliklerine iye. N.Dáwqaraev: «Jazba poeziya jariqqa shıqqanǵa shekem namaǵa salıp aytatuǵın, poeziyanıń mayda lirikalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tilinde qosıq dep ataǵan. Ol xalıq túsiniğinde qosıq degen sóz shıǵarmanı da, sol shıǵarmanıń namasın da ańlatadı» - dep qosıqtı naması menen birge qaraydı.[1.23]

Kórkem óner jámiyetlik sana túri bolıp, bunıń tiykarǵı tárepleriniń birin muzika quraydı. Kórkem óner obyektiv dúnyanı ózinshe qubılıslar menen sáwlelendiriwshi biliwdiń bir forması esapalanadı. Kórkem ónerdiń bolmısqa múnásibeti - oylawdıń barlıqqa múnásibetiniń insanniń kórkemlik iskerligindegi ayqın korinisi.

Kórkem óner insaniyat jámiyeti rawajlanıwınıń erte dáwirlerinde payda bolǵan. Áyyemgi qáwimlik jámiyeti shárayatında-aq kórkem shıǵarmalar jarıtıla baslaǵan. Bul shıǵarmalarda adamlar ózleriniń sezim-tuyǵı, arızıw-ármanların bayanlaǵan. Biraq áyyemgi adamlar obrazlar jaratıw, bul obrazlardı qabıl etiw qábiyetine eriskege shekem neshe mınlaǵan jıllar ótken. Paleolit dáwiriniń aqırlarında budan 50 mın jıl burın oyın oynap atırǵan adamlardıń súwretleri taslarǵa salına baslaǵan.

Oǵada ápiwayı áyyemgi kórkem óner ertedegi adamlardıń kúndelikli miynetini menen tikkeley baylanıwı, aralasıp ketken edi. Bul kórkem ónerde áyyemgi adamnıń oǵada sheklengen dárejedeǵı zárúrligi hám mápi óz sáwleleniwini tapqan. Mısalı, áyyemgi adamlardıń oynıları, sazları, qosıqları miynet processini bayanlaǵan. Kópshilik jaǵdayda erler oynı ańshılıqtı (“Shagala oynı”) hayal-qızlar oynı hár qıylı turmıslıq hádiyselerdi, “Suwǵa barǵan qız” t.b. sáwlelendiren. Áyyemgi adamlardıń saz-sáwbeti, qosıqları júrek tórinen emes al, zárúrlilikke baylanıslı ishıp-jewge qatnasta ayıladı. Sebebi, ol dáwirde aldı menen miynet iskerliginiń tiykarǵı obyektin biliw insan ushın áhmiyetlirek edi.

Áyyemgi dáwir adamlarındaǵı kórkem ónerde tikkeley sezimlik elementleri hám ápiwayı realistik konkretlik ústinlik etetuǵın edi. Mal shárwashılıǵı, diyxansılıqtıń kelip shıǵıwı, óndirip shıǵarıw qurallarınıń jetisiwi menen kórkem óner de rawajlana basladı. Áyyemgi qáwimlik jámiyettin basqıshlarında materiallıq mádeniyat málim dárejede erkinlewine eristi. Bul qosıq, muzika, óneriniń de rawajlanıwına jol ashıp berdi.

Qáwimshilik dáwirindeǵı kórkem ónerde biliw hám tárbiyalaw sıyaqlı tiykarǵı funkciyalar dáslepki dáwirlerde-aq, payda bola baslaǵan edi. Ertedegi adamlar oyın hám qosıqlar, taw úngirlerine, jartaslarǵa salınǵan túrli súwretler járdeminde obyektiv waqıyalıq haqqındaǵı bilimlerin tereńlestirip, tábiyat kúshlerine qarsı gúreste málim nátiyjelerge erisip otırǵan. Belgili bir dáwirde aqılıy miynetini menen fizikalıq miynet ayırılıp shıqtı. Bul kórkem ónerdiń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Kópshilik kórkem óner, ásirese muzika óneri usı dáwirlerde júzege kelgen ham turmıstıń basqa tarawlarına xızmet ete basladı. Bunda siyasiy gúres, din, adamlar turmısı óz sáwleleniwine eristi. Xalıq óz arızıw-ármanların bayan etiwshi kórkem óner dóretpelerin jarattı. Bul shıǵarmalarında olar ózleriniń estetikalıq ideyaların bayanladı. Xalıqtıń turmısı, onıń minez-qulqı hám ádetleri, talap hám zárúrlikleri, jeńisi hám qıyınshılıqları kórkem ónerde málim dárejede óz sáwleleniwini taptı.

Jańa túrdeǵı muzikalıq usılda zamanagóy muzika shıǵarmasını jaratıw, dúnya xalıqları muzikasını rawajlanıwın esapqa alıp, jańa dóretpeshilik usıllardı ashıp beriw menen dóretpeshilik proceske qaraqalpaq kórkem óneri sonıń ishinde muzika óneri de óz múnásip úlesi, ayırıqsha ornı menen kire basladı. Hár tárepleme jetik mádeniyat

dárejesine jetiw jolında payda bolǵan “Qaraqalpaq kompozitorlıq mektebi” dúnya muzika mádeniyatında ózine ılayıq orındı iyelewge umılmaqta. Tiykarınan, XX ásirdeń ekinshi yarımında rawajlanıw jolına túsken áne sonday dóretiwshilikke beyimlilik dárejesi aldın basqasha halda bolǵan muzikalıq oylaw dástúrleri úlkemizde ózgeshe, jetik ortalıqtı qalıplestiriwge bolǵan is-háreketleri nátiyjesinde rawajlanıp kelgen. Sol sebepli, kóp dawıshlıq usılına tiykarlanǵan túrli janrlardaǵı kórkem, burınnan ayılıp kiyatırǵan dóretpeler ruwxıy qádiriyatlarımızdıń dúnyalıq potencionıń jáne de asırdı. Muzikalıq mádeniyatımızdıń jańa baǵdarı bolǵan qaraqalpaq opera janrı 70-80-jıllarda payda bolıw hám qalıplesiw basqıshların basıp ótti.[2]

Bul orında Respublikamızda opera mektebine tiykar salǵan hám onıń rawajlanıwına úlken úles qosqan Bazarbay Nadirov, Qudaybergen Allayarov, Ilich Xojametov, Ótebay Temirxanov, Maqset Xojaniyazov hám Keńesbay Serjanov sıyaqlı ullı tulǵalardıń atın atap ótiw ornlı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq muzika kórkem óneri tek ǵana tıp dástúriy kórinislerinde emes, bálkim, kompozitorlıq baǵdarlarda da xalıqaralıq kólemde barǵan sayın rawajlanıp atırǵanı bul tarawdıń jetiskenligi esaplanadı. Keleshekte respublikamız kompozitorları iskerligi hár qıylı muzika janrlarında nota jazıwdan ǵana ibarat bolıp qalmaq, izertlew, ilimiy tájiriyelerden ibarat bolıwı múmkin.

Hárqanday úlgide jazılǵan muzikanıń milliylik, kórkem-estetikalıq, ayırıqshalıq, mazmunlılıq, tásirliklik sıyaqlı pazıyletleri barqulla qádirli bolıp esaplanadı. Joqarı kásiplik uqıp, tereń bilim pazlıq, názik talǵam menen milliy dástúrlerge súylene otırıp, jaratılǵan dóretpelerdiń uzaq jıllar, ásirler dawamında ómir súriwin bir ǵana qaraqalpaq klassikalıq muzika úlgileri mısasında ayqın kóriwimizge boladı. Muzika mádeniyatımızdıń xalıqtıń ruwxıy turmısındaǵı tutqan ornı kútá úlken bolıp tabıladı. Sol sebepli muzika mádeniyatımız búgingi kúnniń úlken dóretiwshilik maydanına aylandı.

Mine usı ózgesheliklerden kelip shıqqan halda Qaraqalpaqstanda muzika mádeniyatınıń qalıplesiw procesi, qalıplesiw basqıshları hám qaraqalpaq muzika mádeniyatınıń rawajlanıwında girewli ornı bar tulǵalardıń ómiri hám dóretiwshiligi tuwralı biraz pikir júrgiziwdi maqul kórdik.

Kórnekli muzika izertlewshisi A.Zataevich 1924-jılları respublikamızdıń Shımbay, Kegeyli, Qaraózek, Taxtakópir, Tórtkúl rayonlarınıń átirapında bolıp, 25 qaraqalpaq xalıq namaların jazıp aladı. Bul namalardıń arasında qaraqalpaq xalıq namalarınıń ishinen pútkilley umıtılıp baratırǵanları da ushırasadı.

1970-jılı aprel ayında Alma-ata qalasında A.Zataevichinıń tuwılǵanına 100 jil tolıw yubileyine baǵışlap shıǵarılǵan “SSSR xalıqları namaları” atlı jıyñaqta “25

qaraqalpaq qosıqları” degen arnawlı tema berilip, hárbir qosıqqa qısqasha túsınik berilgen. Bunnan tısqarı, A.Zataevich 1936-39-jılları Moskvadağı A.Lunacharskiy atındağı teatr institutında oqıp atırğan qaraqalpaqlı studentlerden: T.Allanazarov, Ya.Allamuratova, Ğ.Doshumov, S.Yusupova, Q.Muxanovalardan “Bozataw”, “Arıwxan”, “Qız Minayim”, “Zarlı qız”, “Muxalles”, “Ĝulpaq”, “Nazalim”, “Teke nalış” namaların jazıp alıp, kópshiligin baspadan shıǵarǵan.[3]

1936-jılı xalıq talantların propagandalaw maqsetinde olardıń dawısın grammplastinkaǵa alıw máselesi qoyıldı. Soǵan baylanıslı Tórtkúlde ónerpazlardıń úlken jarısın ótkerip, uzaq tayarlıqlar kóre basladı. Bulardıń ishinde eń saylandıların, J.Shamuratov, E.Qospolatov, I.Patullaev, Q.Axmetovlardı tańlap alıp, 1939-jılı aprel ayında Moskvaǵa kóplegen koncert beriw maqsetinde dóretiwshilik saparǵa jiberildi. Bunnan soń qaraqalpaq talantlı jasları quramında ansambl dúzilip, onıń kórkemlik jaqtan basshısı A.Qazımbetova (Shamuratova) hám Japaq Shamuratovlar, qatnasıwshılar: Xojambergen Niyazov, Esemurat jıraw, Abbas shayır, Sadıq shayırlar boldı. Mine usı háreketlerdiń bári de respublikamızdıń muzikalıq “fundamentiniń” qalanıwında úlken ilájlar bolıp xızmet etti. Bul dáwirde muzikanıń jazba túri, jazba mádeniyatı rawajlanbadı. Ataqlı talant iyeleri muzikanıń álwan qırları menen texnikalıq sırların úyreniwge qanshelli talpınbasın, oǵan qolı jete qoymadı. Bunıń sebebi, qaraqalpaq xalqınıń muzikalıq jazba mádeniyatı 40-jıllarǵa shekem bolmay, ádebiyatqa qaraǵanda oǵada keyinlep qalǵan taraw boldı. Jalpı xalıqta muzika sawatı bolmaǵanlıqtan, muzikanıń neshe álwan formalarınan biyxabar bolıp, jańa professional milliy muzika dórete almadı.

Kompozitor D.Tumanyan, A.Kondorshtilovlar ózleri qaraqalpaq namaların úyrenip barıw menen qatarda J.Shamuratov, R.Arziyev, I.Qıdırov, Q.Meńlibaev, A.Shamuratova sıyaqlı kóplegen talant iyelerin jıynap, nota sabaqlıǵın úyrete baslaydı. Bulardıń barlıǵı búgingi kúndegi professional muzikamızdıń jaratılıwına úlken jaǵday jarattı.

Qaraqalpaq professional muzikasınıń qalıplesiw procesi Ullı watandarlıq urıs jıllarına tuwra keletuǵınlıǵı bárshemizge belgili. Urıstıń dáslepki kúnlerinen baslap-aq, melodist baqsı I.Patullaev, N.Qarashaev, Qurbanıyaz hám Qıdırniyaz baqsılar frontqa ketti. Qıdırniyaz baqsı frontta jawıngerlerge tamasha berip júrip, duwtarın qushaqlawı menen okopta jan berdi. Melodist baqsı, artistler: Japaq, Esjan, Orınbay, Esemurat, Ayımxan, Anar hám basqalar úyme-úy, awılma-awıl júrip úzliksiz koncert berdi. Qaraqalpaq mámleketlik teatri usı jılları 150 den aslam koncert qoyıp túsken pulın Watandı qorǵaw ushın jiberip, áskerlikke alınǵan jawıngerlerdi ózleriniń tamasha koncertleri menen frontqa shekem uzatıp salıp júrdi.

Usı dáwirlerde Kiev konservatoriyası professorları G.I.Kompaneec, A.Kondorshtilov, kompozitor D.Braylovskiy, I.Shteynberg, pedagog M.Zarjevskaya, M.Plaksin hám taǵı basqa birqansha qánigeler respublikamızǵa waqıtsha kóshirip ákelinip, olar Nókiste hám Tórtkúlde isley basladı. Olar jergilikli kadrlardı tayarlawda, iskusstvo xizmetkerleriniń nota sawatın ashıwda, rus hám Evropa klassikleriniń shıǵarmaların propagandalawda úlken xizmet atqardı. 1941-jılda “Watandarlıq qosıqlar” degen at penen kompozitorlardıń namalar toplamın shıǵarıp, xalıqta úlken ruwxlanıwshılıq payda etti.

Urıstan sońǵı jılları barlıq tarawlarda qayta qurıw isleri baslanıp ketkenlikten, mádeniyat, ádebiyat, kórkem óner tarawlarında da jańalanıwlar, ózgerisler júz bere basladı. Bul dáwirde kompozitorlardıń qatarına jas melodistler qosılıp, muzikamızdıń rawajlanıwına úles qosıp otırdı. Á.Sultanov, Q.Turdıqulov, A.Qayratdinov, N.Qarashaev, I.Qıdırov sıyaqlı jaslar kompozitor J.Shamuratov, Á.Xalimovlardıń járdeminde ózleriniń dáslepki qosıqların dórete basladı. Mine usı taqılette qaraqalpaq muzika kórkem óneri rawajlanıw jolına tústi.

Ásirese, ǵárezsizlik jıllarına kelip, elimiz jańasha jámiyet, jańasha turmıs hám jańa ómirdi baslap jiberdi. Adamlarımızdıń kewilinde, oylaw dárejesi hám oyda sáwlelendiriwinde ózgerisler payda boldı. Prezidentimiz aytıp ótkenindey ruwxıylyq máselesi millet tariyxı, etikalıq hám diniy qádiriyatlar, materiallıq miyraslar, dástúr hám úrp-ádetler, milliy ideologiya, patriotlıq hám adamgershilik, milliy ózlikti ańlaw sıyaqlı júdá kóp faktorlardı óz ishine aladı hám sońında insan shaxsın belgilewde tiykarǵı talap wazıypasın atqaradı. “Xalqımızdıń keleshegi, bárinen burın, onıń ózine, ruwxıy qúdiretine hám milliy sanasınıń dóretiwshilik kúshine baylanıslı. Materiallıq párawanlıqqa tábiyiy umtılıw millettiń ruwxıy hám intellektual ósiw mútájligine irkinish bolmawı kerek. Ruwxıylyq hám aǵartıwshılıq xalqımızdıń kóp ásirlik tariyxı dawamında mudamı onıń eń kúshli ayrıqsha ózgesheligi bolıp keldi”- dep aytıp ótken edi Ózbekstan Respublikasınıń birinshi prezidenti Islam Abduganiyevich Karimov. Bul principlerden kelip shıǵıp, ruwxıy iskerlik tarawlardıń barlıq baǵdarları ózleriniń maqset hám wazıypaların belgilep alıwları zárúr boladı. Ásirese, bul iskerlik tarawında muzikalıq mádeniyat ruwxıy turmıstaǵı ayrıqsha ornın bahalaw, onıń tásirlik kúshin ǵárezsizlik ideologiyasına qaray baǵdarlaw onıń bas belgisi ekenligin ańǵarıw zárúrli bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq muzika mádeniyatı hár qıylı dáwirlerde túrli rawajlanıw basqıshların basnan keshirgenlikten, onıń shıǵa shıǵıwı, ósip-órkenlewi biraz keshikti. Áne sol jaǵdaylarǵa qaramay, ótken dáwirler dawamında ilim-pán, kórkem óner, atap aytqanda, muzikalıq mádeniyat salasında maqtanıwǵa arızıtuǵın jumıslar ámelge asırılǵanlıǵın ayrıqsha aytıp ótiw zárúr. Muzika mádeniyatın ele de tereńnen en

jaydırıw, basqa xalıqlar mádeniyatın salıstırmalı túrde úyreniw hám qabıl etiw maqsetinde Batis hám Arqa Evropa mámleketleri tájiriyesinen ónimli paydalanıp, ózgeshe oylap tabıwshılıq nızam-qağıydaların ózlestiriw, onı qaraqalpaq xalıq muzikasınıń bay múmkinshiliklerinen kelip shıqqan halda sheber birlestiriw ushın búgingi kúndegi kompozitorlarımız pútkil dúnya muzika ilimin tereń izlenbekte.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Том II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
2. Nadırova A. Qaraqalpaq muzika tariyxı. – Tashkent: Sano-standart, 2018.
3. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.